

Énné válás határok között, avagy: a káosz peremén

„[...] hiába fürösztöd önmagadban,
csak másban moshatod meg arcodat.”¹

Saját világunk és közös világunk éppoly szervesen összetartozók, akár a szövet kereszt- és hosszanti szálai. Az ember egyszerre *közösségi lény*, *'társas állat'*, ahogy Arisztotelész írta, és hordozza az *Énné válás* lehetőségét is. Kierkegaard gondolkísérleteinek találó kifejezésével: „*Amaz Egyessé*” válhat. Közösségében, közösségeiben akar *elvegyülni* mindenki, s egyúttal ennek ellentétét is akarja: szeretne *kiválni* a többiek közül, vagyis megmutatni másságát, egyediségét. Elfogadva/megtagadva a szokásokat, átvéve/újraalkotva a közös értékek, közös kultúra sok elemét, felvállalt *Mi*-tudattal és a *többiek nyilvánossága előtt (is)* alakuló *Én*-tudattal éli *életét* világunkban, amely világ egyszerre *sajátja* is, és *közös* is. Az ellentétes tendenciák közötti szintézis-teremtés közben az emberi cselekvés határai is megmutatkoznak. Gyakran közelítjük ezeket a zárt határokat, de a határsértő/határközelítő valamilyen módon a közösség periferiájára kerül: bünt követ el, megbetegszik, megőrül, akár öngyilkosságot is elkövethet. Össze kell hát csiszolni emberi viszonyulásainkat, hogy élni tudjunk másokkal együtt, közös világunkban. Az igényelt 'összecsiszolódnak' egyik lehetőségét az erkölcsi *kellések* teremtik meg, ezért evidencia minden humanista etikában az a gondolat, hogy aki másnak árt, az önmagának is kárt okoz, hiszen *közös világunk* rombolásával *saját világát* rombolja. Az egyének

¹ József Attila: *Nem én kiáltok*, in: *József Attila összes versei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971. 124. o.

egymáshoz és önmagukhoz való viszonyulását sokféle utasítás szabályozza, mondhatni: utasítások szövevényes hálózatát alkalmazzuk, miközben újra létrehozuk és alakítjuk is világunkat. Egyén és közössége(i) között szükségszerűen kialakuló gazdag viszonyrendszer egyik szabályozója az erkölcs. Az erkölcsi kérdésekkel foglalkozó filozófiai diszciplína pedig az etika, s az etikák többek között az emberi együttélésnek azokat a formáit, *mintázatait* is kutatják, amelyek nélkül nincs közösség és individuum sincs.

Hogyan érzékeltethető az emberi világ határai? A válaszok egyike – vagy inkább: egyik típusa – a *történetiség*nek az emberi létezésre vetítésével adható meg. Akár teremtésként, akár természettörténeti folyamatként beszéljük el a *történetet*, a *történet*nek van *kezdet*e és *vége*, vagyis vannak *határai*. A *még nincs* emberi közösség és individuum, illetve: *már nincs* emberi közösség és individuum, e két – tartalmát tekintve akár azonosnak is mondható – állapot közti tartományban alakulhatnak ki a változó struktúrájú kapcsolatrendszert is kiépítő, hálózatokat létrehozó, abban és azáltal működő emberi világok, amelyekből *történet(ek)* szóhető(k).

Madách *Tragédiájában* az a bizonyos *vég* – amit jó lenne feledni² – az *Eszkimó jelenetben*, az elembertelenedett embert jeleníti meg. Már nem közösségi lény, abszolút módon megszűntek a közösségek, és az egyén sem individuum már. Ádám itt személytelen eszkimó, Éva szintén. Túl vannak a határon, túl vannak az erkölcs világán. Az első jelenetben pedig még a határon *innen* vannak, még erkölcs előtti állapotban vannak. Még nem közösségben élnek, és még nem individuumok. Az erkölcs a határok közötti szférában szabályoz, ahol vannak közösségek és lehetnek individuumok, ezáltal lesz az erkölcs az emberi világ feltétele.

A válaszok másik típusát a keleti gondolkodásmódhoz illeszkedő közelítések adják: az ember és a természet egységét, azonosságát tételezik, és körforgásszerű örök visszatérését a létezésnek. Ilyen látásmód mellett szükségszerűen elmosódnak a határok, valójában nincs jelentősége a határnak.

Énné válás – határok között

Jaspers *Bevezetés a filozófiába* című művében³ – a filozófiai gondolkodás gyökereit kutatva – három markáns közelítés-lehetőséget emelt ki, amelyeket a filozófiai gondolkodás csírájaként, előfeltételeként jelölt meg. Ezek: rácsodálkozás az evidensre, kételkedés az ismeretek megbízhatóságában, és a határszituációba került, kétségbeesett ember értelem-keresését.

² Madách Imre: *Az ember tragédiája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1964. 357. o.

³ Jaspers, K.: *Bevezetés a filozófiába* (ford.: Szathmáry Lajos), Európa Könyvkiadó, Bp., 1989. 17. o.

A határszituációba került ember újszerűen lát rá az életre, a világra, értékeire. Valójában ekkor is *rácsodálkozásról* van szó, hiszen más megvilágításban látja az egész világot, helyzetét a korábban birtokolt szabadságtól megfosztott ember, az elkövetett bűne miatt gyötrődő, vagy éppen szellemessé lett ember, vagy aki a halálhoz került valamilyen módon közel. Az ilyen és ezekhez hasonló *határszituációk* kizökkentik az embert megszokott életritmusából, átértékeltetik vele egész életét. Ilyenkor – magárahagyottságát tudatosítva viszonyul önmagához – teszi fel az emberlét súlyos kérdéseit: *Mi az élet értelme? Hogyan lehetek boldog? Hogyan viszonyuljak a halálhoz? Bűnösként hogyan nyerhetek feloldozást?* Ezeket a kérdéseket akkor teheték fel először, amikor a szabad ember szabadságában először megmutatkozhatott: a filozófiatörténészek a magánember születésének közegét Szókratész és a szofisták korához, poliszához illesztik, vagyis az etika – a filozófiának az e kérdésekre koncentráló ága – születésének korát és helyét i. e. V. század Athénjába helyezik.

Szókratész után a *modern Szókratész*: Kierkegaard, vagy – a magát immoralistának is nevező – Nietzsche csaknem *határsértők* az etika kérdéseinek megválaszolásában, sőt: az etika kérdéseinek újragondolásában. Kierkegaard az erkölcsi értékek érvényességén már túljutó egyes embert, „*Amaz Egyes*” helyezi a közösség fölé.

Ahogy az ókori *magánember* a közösségében válhatott *magánemberré*, napjainkban is csak így lehetséges: *magánemberek* élnek közösségükben, közösségeikben, vagy akár: ál-közösségeikben, virtuális közösségeikben. Tanulmányomban ennek a határok közé szorított ember-létnek a mozgási lehetőségeiből emelek ki néhányat.

A magánembertől – az odúlakón át – „Amaz Egyes” felé

Dosztojevszkij hadmérnöki tanulmányai alatt gyakran írt pénzkérő levelet apjának, amelyekben utalt arra, hogy *különteára*⁴ is kérné a pénzt, mert arra *kell*. Később egyik regényében – *Feljegyzések az egérlyukból* – hasonlóképpen fogalmaz szereplője, az odúlakó:

„És azért, hogy békében hagyjanak, egy kopejkáért rögtön eladom az egész világot. A világ pusztuljon el, vagy én teát ihassak? Azt felelem: inkább a világ pusztuljon el, csak én ihassak mindig teát.”⁵

⁴ „[...] az intézetben vetélkedés folyt, a tehetősebb növendékek lenézték azokat, akiknek nem volt pénzük a »különteára«. In: Bakcsi György: *Dosztojevszkij világa*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1971. 12-13. o.

⁵ Dosztojevszkij, F. M.: *Feljegyzések az egérlyukból* (ford.: Makai Imre), Európa Könyvkiadó, Bp., 1982. 124. o. Az életrajzi és regénybeli párhuzamot említi Bakcsi György, i. m. 13. o.

Magánember az odúlakó is, aki a saját és a 'közössége' érdekei közötti feszültséget érzékelve arra törekszik – akár a *világ* ellenére⁶ is –, hogy elérje célját. A magánember születésének kora persze nem Dosztojevszkij kora.

Magánérdek és közérdek szétválása teszi lehetővé/kényszeríti ki azt a folyamatot, amelynek következményeként az egyes ember kialakítja morális viszonyulását. Ez a *kísérlet* is egy 'ókori csoda', amelyet feltehetően a véletlenek szerencsés egybeesése eredményezhetett: akkor, ott szemlélet-változás, életvitel-változás történt. *Kizökök az idő*⁷, s kialakíthatóvá vált a *morális reflexió*. Athén szabad polgárai közül néhányan már rácsodálkoztak és rákérdeztek a szokások, hagyományok, elvárások eredetére, az ezekhez való viszonyulás gondolkodásuk tárgyává vált. Csak a szabadsággal is rendelkező ember alakíthatja ki ezt a *viszonyulást*, hiszen ennek – vagyis a *morális reflexió* megjelenésének – feltétele az alternatívák között választó lény, aki gondolkodhat másként is, mint ahogy szokás, és – választását követve –, élhet is másként, mint ahogy szokás. A *modernitás ingája*⁸ kilendült az ókori poliszban, s ezzel a fejlődéselvű nyugati gondolkodásmód és létmód kezdetét vette.

A *modernitás ingájának* kilendülésekor válik súlyossá, nehezzé a cselekvés, hiszen a *magánemberré* válással együtt jár a felelősség vállalása is. Az alternatívák között választó ember felelős is tetteiért. Az egyéni viszonyulás morálisan jónak, vagy morálisan rossznak nevezése felettébb problematikus, itt ugyanis nem igaz-hamis ítéletek segítségével lehet választani, hanem értékítéletekkel. A közösség értékeit szem előtt tartva el lehetne ugyan végezni az osztályozást, ám a moralitás születésekor *kizökken az idő*, vagyis nem lehet a régi értékek szerint élni, éppen azért, mert azok érvényessége a régi közösség értékvilágával együtt megkérdőjeleződött. A szofisták sokszínű változatban mutatják föl a másság választásának lehető-

⁶ Nietzsche pedig így ír: „[...] mert a gondolkodás birodalmában nem tesz szert *hatalomra* sem *hírnévre* a tévedésen alapuló dolog: *megalázó* az építőmester öntudatának az az érzés, hogy az effajta építmény bármikor összeomolhat; szégyenli magát anyaga törekényessége miatt, és mivel *önmagát* fontosabbnak tartja az egész világnál, semmi olyat nem szeretne tenni, ami ne lenne *tartósabb*, mint bármi a világon. Igazság utáni vágyában magához öleli a személyes halhatatlanságba vetett hitet, vagyis a legnagyobb és leggőgösebb gondolatot, ami igazán közeli rokonságban van a »*pereat mundus, dum ego salvus sim!*« (menjen tönkre a világ, csak én maradjak ép és egészséges; latin) hátsó gondolatával. In: Nietzsche, F.: *A vándor és árnyéka*. Göncöl Kiadó, Bp., 1990. 254. o.

⁷ „Kizökken az idő: *kétfajta jog ütközik meg egymással*. Az ember vagy az egyikkel, vagy a másikkal igazolja törekvéseit, mindkettővel azonban nem teheti. Néhány Shakespeare-hős csupán az egyikkel igazolja tetteit, némelyek a másikkal, de sokan közülük mindkettővel. A törvényesség válsága a *kettős kötés válsága*.” In: Heller Ágnes: *Kizökök az idő*, I. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 36-37. o.

⁸ Heller Ágnes-Fehér Ferenc: *A modernitás ingája* (ford.: Berényi Gábor), T-Twins Kiadó, 1993. 7-51. o.

ségeit, s ezzel együtt a kisebb, vagy nagyobb mértékű önző egyéni érdekkövetést. Új 'kapaszkodók' megteremtésének lehetőségessége is fennáll: új közösség(ek) formálódásával új értékek alakulhatnak ki, alakíthatók ki – ám az ókori poliszdemokráciákban ez utóbbinak nem volt reális alternatívája. Hogy melyik út lesz egy adott korban-közegben általánossá, az a gazdasági, szellemi, politikai viszonyok mellett, véletlenül is múlik. Az athéni demokrácia, illetve a kor poliszdemokráciái a modernitást még csupán felvillantották, ám ez ott, akkor, még nem bizonyult életképesnek.⁹

A *morálisan jó* álláspontra helyezkedő ember nem szükségszerűen az adott közösség uralkodó értékei szerint cselekvő, s ugyancsak: aki a saját érdekeit kísérl meg érvényesíteni, nem feltétlenül a *morálisan rossz* választója. Tudjuk: az erősen rétegzett társadalmakban az emberek kusza érdekrendszerek hálózatában élnek, ahol – akár kis csoportok is – képesek manipulálni az emberek tömegeit, s provinciális érdekeiket akár közérdek-ként is feltüntethetik. József Attila egyik versében kora álszent, nem emberhez méltó viszonyainak tükröt tartva írja:

„Engem sunyiságra oktat
az erkölcs. (Rólad is ezt hiszem.)
Huszonyolc éve éhezem.
Rajtam már csak a fegyver foghat.”¹⁰

A *morális viszonyulás* lényege az, hogy a *saját álláspont* kialakításának lehetőségét tartalmazza. Csak a külső szemlélő értékelheti jónak vagy rossznak, a 'bensőségességéből' kitekintő szubjektum már – és ez az ókorban is így kellett hogy legyen – *túl van jón* és *rosszon*, csak ő tudhat akarárásának rejtett motívumairól.

A saját élet

Az alternatívákat felmutató, a választás lehetőségét tudatosító ember szerepét az ókori Athénban a szofisták játsszák. Ezek a *mozgékony* emberek – vándortanítók – hozták mozgásba az emberek megrögzött szokásrendszerét, kérdőjeleztették meg az elvárt cselekvésmódok alapjait, sugalmazták a másféle viszonyulás lehetőségének kialakíthatóságát, majd ezek eredőjeként kereshették az éppen nekik való, a nekik *rendelt* életet, az *igazi életüket*. Az *Ismerd meg önmagad!* felszólítással éppen erre ösztön-

⁹ Heller Ágnes-Fehér Ferenc: *A modernitás ingája* (ford.: Berényi Gábor), T-Twins Kiadó, 1993. 17. o.

¹⁰ József Attila: *Számvetés* című verse is érzékelteti: *kettős kötésben* nem lehet élni. In: *József Attila összes versei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1971. 303. o.

zött a kor. A szofisták szerint az önismeret elengedhetetlen feltétele annak, hogy az ember – tudatosítván a neki *természettől* rendelten kijáró életminőséget, értékeket –, jó életet éljen, sikeres legyen, megszerezze a számára kívánatos javakat. A szofisták felpezsdítik a poliszok életét, arra buzdítják a velük érintkezőket, a tőlük tanulókat, hogy használják ki lehetőségeiket, és éljenek *most* jól. Antiphón, egyike a neves szofistáknak, így ír:

„Vannak emberek, akik nem a jelen életüket élik, hanem nagy buzgalommal arra készülnek, hogy majd valami más életet fognak élni, nem ezt a mostanit. Ezenközben eliramlik az idő, amely az ő idejük.”¹¹

Antiphón figyelmeztet: ne halasztgassuk az *igazi életünk* megélését. Ugyanez a gondolat később Horatius mondataként vált szállóigévé: *Carpe diem!* (*Ragadd meg a Napot!*) A magánemberré válással együtt járt az egyes ember életidejének tudatosítása, az idő *érték* voltának felismerése, s ebből az ókorban kezdődő folyamatból napjainkra az idő legfőbb értéként kezelése lett.

A modernitás nyílt társadalmi pluralisztikusak, a sokféle értékrendszer, tehát a sokféle etika közötti választás lehetőségét kínálják fel a modern ember számára. Ma a sokféle *kötés* lehetőségességének világában – a *paradoxonok világában*¹² – élünk, amikor többféle válaszra lelhetnek az emberek életük fontos erkölcsi problémáit – mint például: *Mit kell tennem ahhoz, hogy jó életet éljek? Van-e rendeltetése, célja az életemnek? Hogyan lesz értelmes az életem?* stb. – faggatva. Ilyen és hasonló kérdések megválaszolása nehéz feladat, hiszen úgy tűnik, *üresek a kőtáblák*¹³, vagy még inkább: sokféle kőtáblára lelhetünk, túl sok minden olvasható ki belőlük-róluk, sokféle olvasatuk létezik, s – éppen a sokféleségük miatt –, már nem egyértelműen segítenek a jó élet fellelésében. Mivel nem állhatunk döntésképtelenül az eltérő értékrendszerek között, választanunk kell az ajánlások közül, hogy *értelme* legyen az életünknek, hogy élni tudjuk az életünket.

Az 'Értelmes élet' kifejezés egyik lehetséges tartalma: célja van, tart valami felé. Az élet eseményei történetté szőhetők, ismétlődések, állandóságok lelhetők fel benne. Honnan eredhet célja? Koronként, egyénekenként másra alapozódik a válasz: életem értelmét kaphatom/felismerhetem akár isteni ajándékként, vagy elfogadhatom szűkebb-tágabb közösségemtől: szüleimtől, barátaimtól, társaimtól. S persze én magam is megfogalmazhatom, megalkothatom a magam számára. Mindezek mellé-, vagy fölérendel-

¹¹ *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény.* Összeállította: Steiger Kornél. Atlantisz Könyvkiadó, 1993. 66. o.

¹² Heller Ágnes: *Életképes-e a modernitás?* Latin Betűk, Debrecen, 1997. 9. o.

¹³ „Mindkét kőtábla üres vagy éppenséggel értékekkel-parancsokkal televesett, de nem olvasható.” In: Vajda Mihály: *Tükörben*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2001. 134. o.

ten tudnom kell a véletlenek kiszámíthatatlan szerepéről is. A célra utaló fent említett magyarázatokkal, cél-eredeztetésekkel – akár egyikükkel, de kombinációikkal is – élhettek elődeink, és mi is élhetünk. Mégis: az ókori ember, illetve a premodern ember sors-magyarázata döntően a készen kapott szerep eljátszásához illeszkedett, míg a modern ember nagy lehetősége a saját választással való sorsformálás.

Mi az értelme életemnek? Választ keresve Michael Ende egyik regénye szereplőjének, egy fodrásznak a töprengését idézem:

„Így telik el az életem [...] csattogtatom az ollót, fecsegek szappanozás közben. Egyáltalán mi marad nekem az életből? [...] Semmi értelme az életnek. [...] Mert hát ki vagyok én? Egy kis fodrász, ennyi lett belőlem. Ha az igazi életet élhetném, egészen más ember volnék. [...] De hát [...] ilyenmire az én munkám mellett nincs idő. Mert az igazi élethez idő kell. Szabadnak kell lenni.”¹⁴

Mivel az életét mindenki *értelemmel bíró*ként szeretné felismerni, hiszi hát, hogy rendeltetése van életének. *Saját* életét akarja élni, a *saját* élethez pedig – Ende regényének fodrásza szerint – szabadság kell. Csak a szabad ember lehet felelős tetteiért, életéért. Csak a szabad lény lehet az etika szubjektuma, aki hordozza magában azt a törekvést, hogy a *saját* életét élje. Mit jelent egyáltalán az, hogy valaki a *saját életét* éli? Most csupán egy rövid választ adok: aki a *saját életét* éli, az nem csupán szereplője, hanem szerzője is saját drámájának. S ha Ottlik Géza metaforáját¹⁵ is segítségül hívjuk: néző is; élete *ingyen mozijának* nézője is, szereplője is. Elheti persze kívülről irányított lényként, bábuként is életét. S a véletlenek kiszámíthatatlansága is lehet olyan hatással életünkre, hogy olykor csak bábuként éljük át a velünk történeteket, s *nemtudásunkat*, bizonytalanságainkat tudatosítjuk. Felvállalhatja, és *saját* életének mondhatja az Istentől kapott, vagy őseitől, közösségeitől rá hagyományozott, véletlenek eredőjeként neki jutott, vagy maga választotta életét.

Temporalitás és moralitás összefonódottsága

Idő és etika összefonódására utalhatunk az ókori görögök időre vonatkozó kifejezéseinek – *Kairosz*¹⁶ és *Kronosz*¹⁷ – segítségével is.¹⁸ A jelen, a *most* megélésére ösztönző tartalmat hordoz a *Kairoszra* utaló idői kifeje-

¹⁴ Ende, M.: *Momo. Avagy furcsa történet az időtolvajokról s a gyerekekről, aki visszahozta az embereknek az ellopott időt* (ford.: Kalász Márton), Móra Ferenc Könyvkiadó, 2003. 54. o.

¹⁵ Ottlik Géza: *Buda*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1997. 297. o.

¹⁶ Az idő, mint Kairosz: a döntő pillanat, az alkalom.

¹⁷ Kronosz a legfiatalabb titán, Uranosz és Gaia egyik fia, Uranosz után ő a világ ura, az idő istene.

¹⁸ Brand, Stewart: *Amíg világ. Idő és felelősség – A hosszú most órája* (ford.: Kertész Balázs), Vince Kiadó, 2001. 15. o.

zés mögöttes tartalma: meg kell ragadni a pillanatot; üstökön kell ragadni a szerencsét; ki kell használni az éppen most adódó lehetőségeket, mint tette ezt *Kairosz*. Ezzel szemben, ha az embert *ígéretet tenni képes lényként* írjuk le – miként Nietzsche tette¹⁹ –, akkor a jövőbeli eseményt mostba előrehozó, a múltbeli eseményekre emlékező lényként tekintjük, aki a múltat, jelent, jövőt egyaránt birtokolja, vagyis: a folytonos időben él. Az ókori görögök másik időre vonatkozó kifejezése – *Kronosz* –, segítségével ragadható meg ez az utóbbi közelítés.

A két időre vonatkozó görög kifejezés (*Kronosz*, *Kairosz*) tartalmában is megjelenő kettősség valójában nem más, mint *folytonosság* és *megszakítottság*, *állandóság* és *mássá levés* kettőssége. Törvénykövető módon tedd az elvártat, a megszokottat folytatva élj! Törvényhozóként pedig: alkoss új rendet, cselekedj másként, mint ahogy előírják. Éppen e szélsőséges viszonyulások lehetőségességét, választhatóságát ismeri fel és alkalmazza a maga morális reflexióját kialakító ember. *Kronoszhoz* vagy *Kairoszhoz* való illeszkedés, állandóság és mássá levés ellentétésségéhez való viszonyulás rejlik abban is, ahogyan az életében megjelenő determináló tényezők és szabadságelemek szerepét értékeli az egyén: szabadságra, függetlenségre törekvés, vagy biztonságra, stabilitásra törekvés orientálja-e inkább választásaiban? Itt is említhetők a végtetek: a *lét elviselhetetlen könnyűségének* választásával semmiféle függőség, kötöttség fel nem vállalása, vagy ennek ellentétéként, a végtelen teher: – kényszeresen – a más által rárakott, a véletlenül rátelepedett, vagy önként magára emelt teherrel mozdulatlaná, tehetetlenné válhat az ember. A megszokottnak az egyénhez mérésében a közösség és az egyes ember viszonyában rejlő örök feszültség mutatkozik meg. Nekifeszül az ember a tervnek, amíg úgy gondolja, elhiszi, akarja, hogy az legyen a terv: – amit Istentől kapott, vagy meghatározó közössége, közege adta neki, vagy maga fogalmazta meg magának –, miközben *elvegyülésre*, beilleszkedésre, azonosulásra és ugyanakkor *kiválásra*, másságának megmutatására, önmaga elismertetésére ösztönző ellentétes elvárások között keres kapaszkodókat. Közösségi lényként, *társas állatként* mindig egy adott közegben szocializálódik, adott közösség szokásait, értékeit sajátítja el, majd pedig saját másságát is törekszik felismerni és/vagy kitalálni; megválasztani, majd megvalósítani. Vannak, akiknél az első mozzanat lesz meghatározó szerepű, vannak, akiknél a második. Többnyire megszenvedjük az összeillesztést, mégis: kevesen vannak, akik nem hangolják össze a kettőt, s valamelyik póluson rekedve – akár betegesnek is mondható –, szélsőséges viszonyulást alakítanak ki.

¹⁹ Nietzsche, F.: *A bűn, a rossz lelkiismeret és társaik*, in: *A morál genealógiája* (ford.: Romhányi Török Gábor), Holnap Kiadó, 1996. 59. o.

A 'mániák'

A szélsőséges kapcsolat kialakításának lehetőségét a határsértő, határsértést közelítő ember hordozza. Aki a magánytól, elhagyatottságtól, kirekesztettségétől való félelmében lemond az énné válásról –, depressziós lelki zavarokat alakít ki. A másik véglet felé sodródás is lelki zavarokhoz vezet: önmaga elvesztésétől való félelmében a skizofrénia tünetei jelenhetnek meg az egyén viselkedésében.

Az ember közösségi lényként válik emberré, közösség(ek)ben éli az életét: törekszik az *elvegyülésre* és/vagy *kiválásra*, önmaga másságának megformálására, s közben örökítenie is kell a meglévő világot, és/vagy megváltoztatnia. Mind az *én* és a *másik*, a *többiek*, mind az *én* és a *világ* vonatkozásában kialakítja a maga viszonyulását. Mindkét esetben problematikus a szintézisteremtés, a pszichés problémák kialakulásának lehetősége fennáll. Riemann megjegyzésre érdemes párhuzamok segítségével írt e nehézségekről, az ember életében jelen lévő főbb orientációkról, s ezek végzetes, vagy legalábbis mentális betegséghez vezető csapdászituációiról:

„Olyan világba születtünk bele, amely négy hatalmas impulzusnak engedelmeskedik.”²⁰

Ezek a következők: revolúció és rotáció, Földünk a Nap körül kering (*revolúció*), ugyanakkor saját tengelye körül is forog (*rotáció*). További két impulzust jelent a nehézségi erő (*centripetálisan* befelé vonz) és a kiszakadásra mozdító *centrifugális* erő hatása.²¹ Riemann ezen impulzusok mind-egyikének megfeleltet egy-egy emberi viszonyulástípust:

„A rotációnak, a saját tengely körüli forgásnak pszichológiailag értelemszerűen az individualizációra, az egyénné válásra való posztulátum felelhetne meg, tehát az, hogy egy egyedi lény, individuum jöjjön létre. A revolúciónak, a Nap mint központi égitestünk mozgásának az a posztulátum felelne meg, hogy egy nagyobb egészbe illeszkedjünk, a saját-törvényűségünket, saját-akaratúságunkat határok közé szorítsuk a személyünk fölötti összefüggések javára. [...] A centripetális, a nehézségi erőnek a lelki síkon az állandóságra és állhatatosságra irányuló impulzusunk felelne meg; a centrifugális erőnek ezzel szemben az, amely minket újból meg újból előre, a változásra, az átalakulásra serkent.”²²

Miközben tehát elvegyülni és kiválni próbálunk, ugyanakkor világunk változatlan megőrzésére és világunk megváltoztatására, átalakítására is törekszünk. A felsorolt alapimpulzusokhoz kapcsolódóan Riemann megkülönbözteti a szorongás alapformáit:

²⁰ Riemann, F.: *A szorongás alapformái* (ford.: Jólesz László), Háttér Kiadó, Bp. (évszám megjelölése nélkül).

²¹ Riemann, F.: *A szorongás alapformái*. Háttér Kiadó, Bp., 12. o.

²² Riemann, F.: *A szorongás alapformái*. Háttér Kiadó, Bp., 14. o.

1. Szorongás az ön-odaadástól, én-elvesztésként megélve; a skizoid személyek jellemzője.

2. Szorongás az önmagává-válástól, védtelenségként és elszigeteltségként megélve; a depressziós egyénekre jellemző.

3. Szorongás a változástól, bizonytalanságként megélve; a kényszeres személyekre jellemző.

4. Szorongás a kötöttségektől, szükségességtől, véglegességgént és szabadsághiányként megélve; a hisztérikus személyekre jellemző.²³

Tanulmányomban Riemann fenti megjegyzéseihez egy 19. századi modern filozófus, Kierkegaard gondolatait illeszttem. Egyik pseudonim írása - *Halálos betegség*²⁴ - alapján teszek kísérletet arra, hogy az *Énné* válás nehézségeiről, csapdalehetőségeiről írt gondolataiból néhányat kiemelve *határok közelítéseként* értelmezem az *Énné* válás buktatóit.

Kierkegaard az *Énné* válás nehézségeiről

„*Énné* lenni, *Énné* rendelkezni a legnagyobb dolog, végtelen adomány, ami az ember osztályrésze lehet [...]”²⁵

És ugyanakkor:

„A legnagyobb veszély, önmagunk elvesztése, oly csendben bekövetkezhet, mintha semmit sem jelentene. Semmi más nem veszhet el ennyire észrevétlenül [...]”²⁶

Kierkegaard, a betegesen érzékeny, különc irodalmár az egyéni létezés problematikáját tekintette a filozófiai kérdések közül a legjelentősebbnek. Pszichológia²⁷, teológia, filozófia határterületein, érintkezési pontjain találta meg a számára leginkább végiggondolni érdemes kérdéseket. Mélyen hitt Istenben, pontosabban: mélyen hitt *Istenében*.²⁸ Sokat bírálta Hegel

²³ Riemann, F.: *A szorongás alapformái*. Háttér Kiadó, Bp., 18. o.

²⁴ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. Kierkegaard itt a könyv kiadójaként tüntette fel magát, a szerző - Anti-Climacus - neve mellett feltűn-teti, hogy a mű: *keresztény-pszichológiai fejtegetés, erkölcsnemesítés és -ébresztés je-gyében*.

²⁵ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 28. o.

²⁶ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 40. o.

²⁷ A pszichológus, pszichiáter Riemann könyvéből a *Bevezetőben* idéztem néhány gondo-latot - a négy *mániáról* - amelyekre ebben a fejezetben visszatérek. Kierkegaard egyik írása - *A halálos betegség* - ugyanazzal a problémával foglalkozik: az *Énné* válás nehé-zségeivel.

²⁸ Kierkegaard Istenének legfőbb sajátosságait Gyenge Zoltán így foglalta össze: „Ez az Isten azonban nem az absztrakció Istene, nem a végtelenbe kihelyezett »eszme«, nem a festmények fehérszakállú öreg embere, de még nem is a papok istene, hanem a perszo-nifikálódott, a személyessé vált »istenség«, az egzisztáló Isten, aki az egyes egzisztenciá-ban és egyben csak általa létezik. Ez az Isten az *egyes ember önmagában megtalált és megteremtett Istene*.” In: Gyenge Zoltán: *Kierkegaard és a német idealizmus*. Ictus Ki-adó, 1996. 227. o.

rendszerét és dialektikáját – a *kvantitatív dialektikát*²⁹ –, ugyanakkor nála dialektikusabb – *kvalitatív dialektikával*³⁰ gondolkodó – elmét nehéz találni.

Mit jelent az Én kifejezés? Kierkegaard így ír:

„Az ember szellem. De mi a szellem? A szellem az Én. De mi az Én? Az Én [...] olyan viszony, amely önmagához viszonyul, vagy a viszonyban az, ha a viszony önmagához viszonyul. Az ember a végtelenség és végesség, a mulandó és az örök, a szabadság és a szükségszerűség szintézise, röviden szintézis. A szintézis két dolog viszonya. Így tekintve a dolgot az ember még nem Én. Ha [...] a viszony önmagához viszonyul, akkor ez a viszony a pozitív harmadik, ez pedig az Én. [...] ez az így származtatott, létrehozott viszony az ember *Énje*, olyan viszony, amely önmagához viszonyul, és azáltal, hogy önmagához viszonyul, viszonyul a Máshoz is. Ezért van az, hogy a voltaképpeni kétségbeesésnek két formája lehetséges. [...] az ember nem akar önmaga lenni, meg akar szabadulni magától [és] kétségbeesetten önmaga akar lenni.”³¹

Az embernek az állattal szembeni nagy előnye éppen ebben a szörnyűségben, a kétségbeesésben rejlik, hiszen a kétségbeesés éppen arra utal – véli Kierkegaard –, hogy az *ember szellem*. A kétségbeesés oka az önmagához viszonyuló viszonyban van. A kétségbeesés betegség, ám szerencsétlen az, aki nem kapja meg, és isteni adomány megkapni. Mivel mindenki kétségbeesett valamennyire, mindenkiben rejlik legbelül szorongás, ezért evidens, hogy a kétségbeesés – bár halálos betegség, mégis – teljesen általános betegség. Ám a legtöbb emberben nem tudatosul, hogy *szellemként meghatározott*:

„[...] és ebből származik minden úgynevezett biztonságuk, elégedettségük az élettel [...]. Mennyi szó esik az elvesztegetett életekről: de csak az vesztegette el az életét, aki az élet örömei vagy gondjai által becsapva úgy élt, hogy szellemként vagy *Énként* sosem ébredt döntő módon önmaga tudatára [...].”³²

Kierkegaard a kétségbeesés dialektikus mozgását elemezve, annak számos formáját mutatja be. Mivel az *Ént* szintézisnek tekinti, ezért a szintézis mozzanatai – végesség, végtelenség – szempontjából végzi elemzését; illetve: mivel az *Én* önmagához viszonyul, ezért: *Az Én – szabadság*, a sza-

²⁹ Hegel dialektikájának egyik fontos összefüggése szerint a mennyiségi változások minőségi változást eredményeznek.

³⁰ A hegeli dialektikus átmenet, a tézis, antitézis után következő – az első két állapotot megszüntetve-megőrizve, magasabb szintre emelten újr létrehozó – szintézis állapot, az *is-is* helyett *vagy-vagy* állapotokkal írhatók le a változások. A *kvalitatív dialektikában* ugrás van, egyik létállapotból a másikba.

³¹ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 19–20. o.

³² Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 34. o.

badság dialektikus mozzanatai pedig a lehetőség és a szükségszerűség³³, így ezek szempontjából is leírja a kétségbeesést; majd a tudatosodás, tudatosság³⁴ felől láttatja a kétségbeesés fokozatait.

Az *Énné* válasz nehézségeiről, a *szintézis* mozzanatai szempontjából
„A végtelenség kétségbeesése a végesség hiánya”

„[...] az Én csak akkor egészséges és csak akkor mentes a kétségbeeséstől, ha éppen kétségbeesése által áttetszőn Istenben alapozza meg magát.”³⁵

Mindez nem lehetséges fantázia nélkül. A fantázia: *mindent helyettesítő képesség*³⁶, ami:

„[...] az embert úgy vezeti el a végtelenségig, hogy őt csupán saját magától vezeti el, és így megakadályozza abban, hogy önmagához visszatérjen.”³⁷

Mivel egyre távolabb kerül önmagától, egyre jobban elveszti önmagát, s kiderülhet a valamilyen területen fantasztikussá, és ezért kétségbeesetté is vált emberről, hogy: „mélyebb értelemben hiányzik az *Énje*”.³⁸ A végesség hiánya a végtelenségbe belevező, önmagától végtelenül eltávolodó ember kétségbeesésének dialektikus párja: a *végesség kétségbeesése*, a *végtelenség hiánya* mellett.

„A végesség kétségbeesése, a végtelenség hiánya”

Ezt az esetet korlátoltságnak, bornírtságnak nevezi Kierkegaard:

„A kétségbeesett bornírtság az eredetiség hiányában áll, illetőleg abban, hogy az ember megfosztotta magát az eredetiségtől, és szellemi értelemben minden erejét elfecsérelte. Ugyanis eredetileg minden emberben van Én, és arra rendeltetett, hogy önmagává váljon; és persze minden Én a maga módján szögletes, amiből viszont csak az következik, hogy összecsiszolni, nem pedig lecsiszolni kell őket, vagy hogy az emberektől való félelmünkben nem merünk alapvető esetlegességünkben, (amit különösen nem szabad leköszörölni) önmagunk lenni; abban az alapvető esetlegességben, amelyben mégiscsak önmagunk számára vagyunk önmagunk. De amíg a kétségbeesés egyik fajtája beveti magát a végtelenbe és elvész, a kétségbeesés másik fajtája [...] mintegy önmagáról is elfelejtkezik, nem mer önmagában hinni, túlságosan nehéz dolognak tartja, hogy önmaga legyen,

³³ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 36. o.

³⁴ Tanulmányomban erre nem térek ki.

³⁵ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 37. o.

³⁶ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 38. o.

³⁷ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 38. o.

³⁸ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 38. o.

viszont sokkal könnyebbnek és biztosabbnak, hogy a többiekhez hasonlítson, hogy a többieket majmolja, és hogy egy szám legyen a tömegben.”³⁹

Miről is ír Kierkegaard? Az *Énné* válás nehézségeiről, az *Én* elvesztéséről, illetve sosem megszerzettségéről. Ugyanazt elemzi, amit Riemann gondolataiból már idéztem: az egyes ember – önmagához, másokhoz, a világhoz való – viszonyulását a folyamatosság és megszakíttottság különböző aspektusából: végesség és végtelenség; szabadság és determináltság; mulandóság és örökkévalóság szempontjából. Ugyanazokat a kérdéseket faggatják és fedezik fel mindketten: a határsértő tragikus lényt, az *Énné* válását kétségbeesetten nem akaró, vagy az *Énné* válását kétségbeesetten elhibázó embert. Mindketten a határokról írnak, a saját határait megközelítő és az *Énné* válás csapdáiba belefutó ember tragédiáját érzékeltetik, pontosabban: az *Énné* válás folyamatában az ellentétes mozzanatok összehangolását, a *szintézis* megteremtését elhibázó tipikus magatartásmódokat, s jutnak mindketten szükségszerűen a *mániák*hoz, a négy alapvető lelki betegséghez. Kierkegaard fenti szövegét tovább olvasva a *Légy olyan, mint mások! Tedd azt, amit szokás!* felszólításoknak engedő, tömegbe beolvadni vágyó, a közösségből kiválni, kiemelkedni nem akaró, a *Mások körüli keringést* életformájává tevő embert ismerhetjük fel, aki nem alkotja magát *Énné*, hanem alkalmazkodik, konformista lesz, *lecsiszoltság* jellemzi:

„Az ilyen ember éppen azért, hogy elvesztette az *Énjét*, egyre tökéletesebben megállja a helyét az üzleti életben, igen hamar megcsinálja a szerencséjét az emberek között. Semmilyen problémája vagy nehézsége nincs az *Énjével*, simára van csiszolva, mint a parti kavicsok, és közkézen forog, mint a forgalomban levő pénzermék. Nagyon távol van attól, hogy valaki kétségbeesettnek tekinthesse, sokkal inkább olyan ember, aki megfelel a várakozásnak. Egyáltalán, a világnak, s ez természetes is, semmi érzelme nincs a valóban borzasztó dolgok iránt. [...] a szörnyűségek ismerője mindennél jobban [fél] azoktól a hibáktól és bűnöktől, amelyek befelé hatnak, míg kívülről nem hagynak semmi nyomot. Ily módon merni is veszélyes a világ szemében. Mert aki mer, az veszíthet is. [...] és mégis, az ember éppen azért, hogy semmit sem mer, rettentő könnyen elveszítheti azt, amit viszont bátorsággal, bármennyit veszítve is, csak nehezen vesztene el, és főképpen sohasem úgy, olyan könnyen, mintha az semmi sem volna – önmagát. Mert ha valamit rosszul mertem, akkor legyen, az élet majd úgy segít, hogy megbüntet. De ha semmit nem mertem, akkor ki segít rajtam?”⁴⁰

Ez tehát – ahogy Kierkegaard nevezi – a *végesség kétségbeesése* a *végtelenség hiánya mellett* – Riemann pedig a *depressziós* embert írta le hasonló módon: *szorong az önmagává válástól*.

³⁹ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 41. o.

⁴⁰ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 42. o.

Az ide sorolható emberek erősen emlékeztetnek az „utolsó ember” nietzschei víziójára, mivel hiányzik belőlük az erős önreflexió, inkább tartózkodó korlátolt, ostoba embereknek, akik simulékonnyá váltak, mindenütt, mindenkinek megfelelni törekvők, vagyis: a *világnak kötelezték el magukat*. Kierkegaard az *Énné* válást elmulasztó embert jellemezve megemlíti, hogy akár egész jól eléldelgélhet a világban az ilyen lény:

„[...] látszatra ember lehet: mások magasztalják, tisztelet és tekintély övezi, és csak a földi élet ügyei foglalkoztatják. Igen, éppen az, amit evilágiságnak nevezünk, az áll csupa ilyen emberből, akik, ha szabad így mondani, a világnak kötelezik el magukat. Képességeiket kamatoztatják, pénzt és javakat gyűjtenek [...], de ők maguk nem léteznek, szellemi értelemben nincs *Énjük*, *Énjük*, amiért ők mindent merhetnének [...].”⁴¹

A korábban leírt – a *végtelesség kétségbeesése a végesség hiánya* címszó alatt – kierkegaardi kétségbeesett ember megfelelője pedig Riemann-nál a skizoid, aki – ellentétben a depresszióssal – az *ön-odaadástól szorong, énelvesztésként* éli azt meg. Oly módon esik a mértéktelenség bűnébe, hogy csak önmaga kiválása, önmaga megformálása, megalkotása fontos számára, a Másik, a Többiek nem. Szemben a depresszióssal: nem tud, nem akar beilleszkedni, alkalmazkodni. Nem tud, nem akar tekintettel lenni Másokra.

Az *Én végességhez, végtelességhez* mérése után Kierkegaard a *lehetőség, szükségszerűség* szempontjából láttatja a *szintézist*, illetve az *Énné* válás újabb csapdáit.

„A lehetőség kétségbeesése a szükségszerűség hiánya”

Az *Énné* válás mind a lehetőség, mind a szükségszerűség mozzanatát igénylő szintézis, hiszen: „az *Énnek* szabadon kell önmagává válnia”.⁴² Még nem önmaga, önmagává kell tehát válnia, előbb lehetőségként létezik, majd a fantáziában tükröződik, s végtelen lehetőséggé válik.⁴³ Ha csak a *lehetőség* mozzanatával bír az ember, nem tud *Énné* válni, csak kimozdul, de nincs meg a biztos pont, a *szükségszerűség* mozzanata, amihez visszatérve, amihez hozzálendülten *Énné* válhatna. Semmi kötöttség, nincsenek határok, csak a nagy szabadság. Akikre ez jellemző, azok próbálnak élni a *lét elviselhetetlen könnyűségében*.⁴⁴

„[...] a szerencsétlenség az, hogy nem vette észre önmagát, azt, hogy az *Énje*, ami ő, valami nagyon határozott dolog és egyben szükségszerű. Az *Énjét* [...] azáltal veszítette el, hogy az *Én* fantasztikus módon reflektálódott a lehetőségben.”⁴⁵

⁴¹ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rác Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 42–43. o.

⁴² Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rác Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 43. o.

⁴³ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rác Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 43. o.

⁴⁴ Lásd Milan Kundera azonos című könyvében Sabina alakját.

⁴⁵ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rác Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 45. o.

Kierkegaard a lehetőségben való eltévedés két markáns útját emeli ki: a *remény* és a *félelem* útját. Aki a remény útján téved el, az a lehetőséget úgyze önmagához sem tud visszatérni, míg a félelem útjára tévedő melan-
kolikus a szorongását követve távolodik el önmagától. Riemann tipológiá-
jában a hisztérikus egyén – aki szorong a kötöttségektől, szükségességtől,
véglegességgént és szabadsághiányként megélve azt – illeszthető ide.

A szükségyszerűség kétségbeesése a lehetőség hiánya

Kierkegaard a hit titokzatos erejét vizsgálva megállapítja, hogy a hit ké-
pes lehetőséget teremteni. Amikor a mindennapi életben az ember belát-
ja, hogy kimerítette lehetőségeit, amikor emberileg, racionálisan nézve
már minden elveszett, akkor az ember vagy elhiszi, hogy Istennél minden
lehetséges, elhiszi, hogy hittel megoldódhat a problémája, akkor arról van
szó, hogy akar-e *hinni*.⁴⁶ Ha valaki kétségbeesik, csak a lehetőség menthe-
ti meg:

„Lehetőség! És a kétségbeesett újra lélegzik és visszaköltözik belé az
élet; hiszen lehetőség nélkül az ember szinte levegőt sem kap. Az emberi
fantázia találékonysága néha képes arra, hogy megteremtse a lehetőséget,
de végül, vagyis ha a *hitről* van szó, csak az segít, hogy Istennél minden le-
hetséges. [...] Hogy el kell-e buknia annak, aki így küzd, az kizárólag azon
múlik, hogy meg tudja-e teremteni a lehetőséget, azaz fog-e hinni. És még-
is megérti, hogy bukása emberi értelemben mindennél biztosabb. A hit-
ben ez a dialektikus. A vakmerő fejest ugrik a veszélybe [...], ha aztán a baj
utoléri, akkor kétségbeesik és elbukik. A *hívó* látja, és emberi értelemben
megérti a bukását [...], de hisz. Ezért nem bukik el. Teljesen Istenre bízva
a segítség módját, de közben hiszi, hogy Istennél minden lehetséges.”⁴⁷

Kik nem birtokolják a lehetőséget? Kierkegaard szerint:

„Ha az ember híján van a lehetőségnek, az vagy azt jelenti, hogy az em-
bernek minden szükségessé, vagy azt, hogy minden közönségessé vált.”⁴⁸

Híján vannak a lehetőségnek a szellem nélküli nyárspolgárok, a közön-
séges emberek és az *Énjüket* elvesztítő fatalisták, deterministák. Aki min-
dent szükségyszerűnek talál, annak számára nincs lehetőség. A fatalista, a
determinista éppen ezért esik kétségbe és veszíti el *Énjét*:

„[...] a fatalista nem tud imádkozni. Az imádkozás légzés is, és a lehe-
tőség az *Én* számára az, ami az oxigén a légzés számára. [...] Hogy imád-
kozhatunk, kell lennie Istennek, kell lennie *Érmek* – és kell lennie lehetősé-
ségnek, vagy egy *Éennek* és egy lehetőségnek [...], mert Isten nem más,

⁴⁶ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 46. o.

⁴⁷ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 47–48. o.

⁴⁸ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 48. o.

mint hogy minden lehetséges, vagy az, hogy minden lehetséges, az épp Isten [...].⁴⁹

Akik Kierkegaard besorolásában fatalisták, deterministák, azok Riemann leírásában *kényszeres* személyek. A változástól való szorongás jellemzi őket: a változást, viszonyaik módosulását *bizonytalanságként* élik meg.

Az erkölcs világa és a - korunk tudományos életében paradigmaváltónak tűnő - *káoszelmélet*⁵⁰ között analógiát teremtve: az erkölcsi normák, törvények, értékek olyanok, mint a *vonzó objektumok*, *kaotikus attraktorok*, *különös attraktorok*.⁵¹ A káoszelméletben gyakran olvasható - *minden egybecseng* - gondolat analógiájaként, a végtelenül bonyolult emberi világban is az ismétlődő, másként és másként ugyan, de szükségszerűen jelen lévő és mindenütt *önhasonlóságot* mutató *kellések* alapján is mondható: mivel az ember csak emberi közösségben válik individuummá, valóban, *az erkölcs az emberi világ feltétele*. S ahogy Empedoklész a szeretet győzelmének és a gyűlölet győzelmének szélsőséges pillanatai, határai között gondolta el az emberi világok létezésének lehetőségét, sem a teljesen szabályozott tökéletes rendben, sem a teljes rendezetlenség állapotában, hanem a *káosz peremén* lehetséges emberi világ. Erre a gondolatra utalva adtam tanulmányomnak a címet: *Énné válás határok között, avagy: a káosz peremén*.

⁴⁹ Kierkegaard, S.: *Halálos betegség* (ford.: Rácz Péter), Göncöl Kiadó, 1993. 49. o.

⁵⁰ Erről bővebben: Gleick, J.: *Káosz. Egy új tudomány születése*. Göncöl Kiadó, 2000

⁵¹ Az attraktorok talán 'leghíresebbike' a Lorenz-attraktor, egy „bűvös kép, amely egy bagoly ábrázatához vagy egy pillangó szárnyához hasonlít, jelképévé vált a káosz első felfedezőinek szemében. Feltárta a rendezetlen adathalmazban rejlő finomszerkezetet. [...] Minthogy a rendszer sosem ismétli pontosan önmagát, a pálya sem metszi önmagát, hanem örökké körbe-körbe jár. Az attraktoron való mozgás elvont mozgás, de magán viseli a valóságos rendszer mozgásának sajátosságait". In: Gleick, J.: *Káosz. Egy új tudomány születése*. Göncöl Kiadó, 2000. 44. o. lábjegyzet. A 45. oldalon pedig a Lorenz-attraktor ábrája is látható. „A különös attraktorok a *fázistérnek* nevezett matematikai szerkezetben élnek. A fázistér egy képzeletbeli tér - a számok egyfajta képi ábrázolása, a rendelkezésre álló információk rugalmas térképe." In: Sardar, Z.-Abrams, I.: *Káosz-elmélet másképp*. Edge 2000 Kft., Bp., 2003. 47. o.